

Effecten van televisiegeweld: hypothesen en onderzoek

Tom H.A. van der Voort*

In dit artikel wordt nagegaan wat op basis van onderzoek over de invloed van televisiegeweld kan worden gezegd. De meeste aandacht wordt opgeëist door het onderzoek naar de eventuele invloed van televisiegeweld op agressief gedrag. Aangestipt wordt wat onder agressie wordt verstaan en wat voor soort geweldbeelden bij voorrang in het onderzoek zijn betrokken. Een vijftal typen uitgevoerd onderzoek worden besproken, evenals enkele problemen die zich bij de interpretatie van de resultaten van deze onderzoeken voordoen.

De verschillende typen reductie- en stimulatie-hypothesen passeren de revue onder vermelding van de evidentie waarop zij stoelen. Vastgesteld wordt wat bekend is over de kenmerken van kinderen, films en de kijksituatie die het effect van geweldbeelden mede bepalen. Tenslotte wordt nagegaan wat het onderzoek uitwijst over enkele effecten die met agressie niets van doen hebben. Daarbij gaat het om andersoortige gedragsinvloeden, maar ook om enkele emotionele en cognitieve effecten.

In niet minder dan 2.500 onderzoeken is nagegaan wat televisie bij mensen teweegbrengt. Een belangrijk deel van die onderzoeken, grof geschat zo'n duizend, heeft betrekking op de invloed van geweldbeelden. In dit artikel zal ik niet elk van die studies stuk voor stuk opnemen en tegen het licht houden. Dat hebben anderen reeds gedaan.¹ Wel wil ik een overzicht bieden van de soorten onderzoeken die zijn uitgevoerd en het soort conclusies dat die onderzoeken toelaten. Ik zal een spaarzaam gebruik maken van verwijzingen naar de literatuur en mij beperken tot de vermelding van de belangrijkste bronnen.²

Agressie: definitie en soorten

Daar het meeste onderzoek op agressief gedrag betrekking heeft moet ik eerst vaststellen wat onder agressie wordt verstaan. Zodra dat duidelijk is hebben we meteen een idee wanneer van televisiegeweld sprake is. Ik gebruik de termen 'geweld' en 'agressie' namelijk door elkaar, zodat televisiegeweld hetzelfde is als

* Psycholoog, als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan de Subfaculteit Opvoedkunde van de Rijksuniversiteit Leiden.

1. In het bijzonder verdient een tweetal meta-analyses vermelding (hierin wordt met behulp van statistische methoden vastgesteld welke totaalconclusies de bevindingen uit een reeks individuele onderzoeken toelaten): ANDISON, F.S., TV violence and viewer aggression: a cumulation of study results 1956-1976. *Public Opinion Quarterly*, 41 (3), 314-331, 1977; HEAROLD, S.L., *Meta-analysis of the effects of television on social behavior*, Ongepubliceerde dissertatie, University of Colorado, 1979.

2. Een uitvoeriger gedocumenteerd betoog is te vinden in: VAN DER VOORT, T.H.A., *Kinderen en TV-geweld: waarneming en beleving*, Lisse, Swets & Zeitlinger, 1982, 13-76. VAN DER VOORT, T.H.A., *De invloed van televisiegeweld*, Lisse, Swets & Zeitlinger, 1983.

agressie op de buis. In plaats van een 'geweldfilm' spreek ik ook wel van een 'agressieve film'. Daarmee bedoel ik slechts dat een film veel geweld bevat.

Voor alle duidelijkheid zij eerst aangegeven dat ik alleen van agressie – of van 'geweld', dat was immers hetzelfde – spreek wanneer het gaat om een klasse van gedragingen van *personen*. Dierlijke agressie laat ik dus buiten beschouwing, en ook natuurgeweld (stormrampen e.d.) wordt hiermee buitengesloten. Door bovendien te eisen dat agressie bedreven wordt door *aanwijsbare* individuen wordt het zogeheten structurele geweld – bijvoorbeeld onrecht dat de derde wereld wordt aangedaan – buiten de definitie gehouden. Ook agressie tussen naties en andere collectieven laat ik, althans op het bovenindividuele niveau, buiten beschouwing.

Onder agressie versta ik gedrag waarbij mensen bewust trachten schade toe te brengen, hetzij aan anderen hetzij aan zaken die niet aan henzelf toebehoren. De intentie bepaalt of van agressie sprake is. Wanneer men op iemands tenen gaat staan is het alleen agressie als dat ook de bedoeling was. Dat wil overigens niet zeggen dat agressie alleen bedreven wordt om de aardigheid die men in het berokkenen van schade heeft. In veel gevallen is de toe te brengen schade geen doel maar een middel. Hierbij wordt geen schade toegebracht omwille van de schade, maar om iets anders te bereiken (bijvoorbeeld dat een kind in het vervolg beter gaat luisteren).

Agressie is niet per definitie 'slecht'. Een ethisch criterium komt wel tot uitdrukking in het onderscheid tussen 'antisociale' en 'prosociale agressie'. Van prosociale agressie is sprake wanneer de agressie gericht is op het bereiken van een goed en algemeen geaccepteerd doel, bijvoorbeeld als men het opneemt voor een underdog. De vrees dat het zien van televisiegeweld agressief gedrag in de hand werkt heeft uiteraard betrekking op antisociale agressie.

In het uitgevoerde onderzoek is zelden nagegaan of het zien van geweld-beelden invloed heeft op het gebruik van verbale (iemand uitschelden bijvoorbeeld) of psychische agressie (iemand doodzwijgen bijvoorbeeld). De onderzoeksinspanning heeft daarmee voornamelijk betrekking op de invloed van televisiegeweld op *fysieke agressie*. Dit gedrag wordt in verschillende typen onderzoekingen op een onderscheiden wijze geoperationaliseerd (dat wil zeggen: in meetbare termen vertaald).

In het experimentele laboratoriumonderzoek worden, met name bij jonge kinderen, vaak zeer subtiele vormen van agressie gehanteerd. Dat geldt in elk geval voor experimenten waarbij kinderen via vragen of opdrachten van de onderzoeker gestimuleerd worden zich – naar keuze – agressief dan wel 'lief' te gedragen. In zo'n geval moet de onderzoeker wel subtiele vormen van agressie hantieren, want anders zou hij ernstig last met de ouders krijgen. Soms wordt de agressie zo subtiel – er is bijvoorbeeld aan kleuters gevraagd of zij met een ballon wilden spelen (de neutrale optie) of hem liever doorgeprikt zagen (agressieve optie) – dat men zich kan afvragen of er nog wel van agressie sprake is. Maar er zijn ook overtuigender operationalisaties gebruikt. Bijvoorbeeld werd kleuters de keuze gelaten uit een 'lief' of een 'lelijk' masker, dat een baby hoorbaar respectievelijk deed schateren of huilen. Oudere kinderen zijn bijvoorbeeld in de gelegenheid gesteld het kijkplezier van andere kinderen te vergallen dan wel te handhaven door al dan niet hun televisiebeeld te verstoren. In dit soort gevallen worden kinderen expliciet voor de keuze gesteld zich agressief of lief te gedragen. Maar er

zijn ook experimenten waarin de onderzoeker zich afwachtender opstelt: een kind wordt bijvoorbeeld na het zien van een film in een ruimte gebracht die de gelegenheid tot nabootsing van het geziene biedt en de onderzoeker registreert in hoeverre van die gelegenheid gebruik wordt gemaakt.

In experimenten uitgevoerd bij volwassenen (meestal eerstejaars psychologiestudenten) wordt vaak gebruik gemaakt van de BAM: Buss' Aggression Machine. Dit is een apparaat waarmee, althans dat denkt de proefpersoon, elektrische schokken van een verschillende duur en intensiteit worden toegediend. Bij de aanvang van het experiment wordt de proefpersoon boos gemaakt. Meestal dient een handlanger van de proefleider, die zich voordoeft als een medeproefpersoon, elektrische schokken toe ten teken dat hij het met bepaalde opinies van de proefpersoon niet eens is. Vervolgens krijgt de getergde proefpersoon een film te zien en na afloop zijn de rollen omgedraaid: de proefpersoon mag nu aan de handlanger schokken toedienen. Dat gebeurt in het kader van een zogenaamd 'leerexperiment': de proefpersoon dient schokken toe ter correctie van foute antwoorden van de handlanger. De duur en/of intensiteit van die schokken wordt nu als agressiemaat gebruikt.

In veldonderzoeken worden veelal levensechtere operationalisaties van agressie gebruikt. In enkele gevallen wordt daarbij van directe observatie gebruik gemaakt. In de meeste gevallen wordt de agressie echter indirect vastgesteld: soms aan de hand van archiefgegevens, maar meestal via beoordelingen door onderwijzers, groepsopvoeders, moeders, klasgenoten en ook wel de betrokkenen zelf. Meestal gaat het om 'kleine' agressie, gedrag – bijvoorbeeld je zusje een stomp geven – waarvoor men niet licht naar de rechter loopt. Er zijn echter ook onderzoeken naar de invloed van televisiegeweld op 'grote' agressie. In het laatste geval gaat het om agressieve gedragingen die grof genoeg zijn om de officier van justitie ervan op de hoogte te stellen.

Soorten televisiegeweld

Anders dan bij agressie in de werkelijkheid heeft het bij televisie zin een onderscheid te maken tussen 'reëel' en 'fictief' geweld. Bij reëel geweld gaat het om televisieregistraties van geweld in de werkelijkheid. Men denke aan de geweldbeelden welke men in nieuws- en actualiteitenrubrieken kan zien. Ook in sportrubrieken is nogal eens geweld te zien. Naar de invloed van dat soort beelden is het voornamelijk gissen, want dat is zelden uitgezocht. De onderzoeksinspanning heeft dus bijna uitsluitend betrekking op het fictieve televisiegeweld. Hiermee bedoel ik het fantasiegeweld uit het televisiedrama. Deze vernauwing van het blikveld tot het fantasiegeweld op televisie is niet geheel onbegrijpelijk. Bij het fantasiegeweld is er immers geen innerlijke noodzaak om het te maken en uit te zenden. Dat ligt voor reëel geweld anders. Een omroep die dat weglaat schiet tekort in haar journalistieke taak.

De term 'televisiedrama' moet overigens breed worden opgevat. Het omvat niet alleen televisietoneel, maar ook speel- en animatiefilms. Opmerkelijk is dat de invloed van animatiefilms – zowel poppen- als tekenfilms – uitsluitend bij jongere kinderen is vastgesteld. De oudere jeugd en jonge volwassenen zijn door onderzoekers juist met speelfilms geconfronteerd. Voorts valt op dat in de gebruikte films meestal fysiek geweld op de voorgrond staat. Kennelijk vindt men

het verbale geweld van minder belang. Zo is er bijvoorbeeld geen onderzoek verricht naar de invloed van 'komedies', een dramacategorie – geestigheden gaan immers vaak ten koste van anderen – waarvan het verbale geweld vaak afdruipt.

Tenslotte kunnen we naar de realiteitsoriëntatie het televisiedrama nog indelen in een drietal sectoren. Het dichtst bij de werkelijkheid liggen de zogeheten 'docudrama's'. Hierin wordt wat waar gebeurd is nagespeeld, bijvoorbeeld een serie over Emile Zola. Wat verder van de realiteit ligt een categorie films die men als 'realistische' of 'geloofwaardige' films kan aanduiden. In dat soort films worden gebeurtenissen vertoond die nimmer hebben plaats gehad. Men kan zich echter wel voorstellen dat het geziene zou kunnen gebeuren. Tenslotte zijn er films die ik als 'ongeloofwaardig' of 'fantastisch' benoem. Wat die films laten zien is niet alleen verzonnen, maar men kan zich bovendien met geen mogelijkheid voorstellen dat zoiets in het echt zou kunnen gebeuren. Of een film geloofwaardig is of niet wordt uiteraard niet alleen door de objectieve kenmerken van de film bepaald. Dat hangt ook af van de kijker in kwestie. Wat voor zeer jonge kinderen een realistische film is – een poppenfilm bijvoorbeeld – kan in de ogen van de oudere jeugd ver verwijderd van de realiteit zijn. En ook het omgekeerde is mogelijk: het geweld uit Starsky en Hutch dat voor de oudere jeugd een realistisch aanzien heeft, zegt een kleuter weinig tot niets. Opmerkelijk is dat onderzoekers een duidelijke voorkeur voor het gebruik van geloofwaardige films aan de dag hebben gelegd. Dat wil zeggen dat men meestal films heeft gebruikt die voor de betreffende leeftijdscategorie geloofwaardig zijn.

Samenvattend moet worden vastgesteld dat de onderzoekers, als bij afspraak, een zorgvuldige selectie hebben gemaakt uit de films die in beginsel tot de geweldfilms zijn te rekenen. Het accent ligt eenzijdig op films met *gespeeld fysiek geweld* die bovendien voor de leeftijdsgroep in kwestie een geloofwaardig karakter hebben. Kennelijk laat het onderzoek geen algemene uitspraken over de invloed van geweldfilms toe. Zo kunnen we op basis van het onderzoek alleen iets zeggen over de werking van 'cartoons' bij kleuters. Wat dit soort films bij oudere kinderen teweeg brengt blijft gehuld in een dikke mist.

Vijf soorten onderzoek

De onderzoekingen naar de invloed van televisiegeweld op agressie kunnen vanuit een methodologisch gezichtspunt in vijf typen worden ingedeeld.

Case studies

Ten eerste zijn er de nodige case studies verricht. In de meeste boeken over televisiegeweld komt men wel enkele krasse verhalen tegen over zeer gewelddadige delicten die gecopieerd lijken van een recent geziene televisiefilm. Dat dit voorkomt is niet aan twijfel onderhevig. Wat de geschiedenis echter niet vermeldt is of de betrokkenen tot een gelijksoortig delict waren gekomen ingeval zij het zonder televisievoorbeeld hadden moeten stellen.

Echter, soms is het wel duidelijk dat een geweldfilm mensen op ideeën brengt die zij zonder die film niet ontwikkeld hadden. Bandura geeft daarvan een

voorbeeld.³ In de film 'Doomsday flight' meldt een afperser dat in een vliegtuig een bom is geplaatst die afgaat zodra het vliegtuig probeert te landen (het is een luchtdrukbom). In de film loopt het goed af: de piloot zet het toestel op een hoog gelegen landingsbaan neer. Maar de luchtvaartmaatschappijen hebben met deze film heel wat te stellen gehad. Want zowel bij nationale vertoning in de Verenigde Staten als bij lokale heruitzending in San Francisco en Miami kregen de maatschappijen een aanzienlijk hoger aantal bommeldingen te verwerken.

De filmmaker Kotcheff geeft ook een voorbeeld waaruit blijkt dat televisiefilms instabiele mensen op ideeën kan brengen.⁴ Hij regisseerde in Engeland een televisiespel dat in de ondergrondse speelde. In dat verband nam hij contact op met de betreffende vervoersmaatschappij. Nadat de voorlichter van dit bedrijf het script had gelezen belde hij Kotcheff min of meer in paniek op. Hij was geschrokken van de openingsscène uit het script, waarin een man op het perron staand overweegt zich voor de trein te werpen. De voorlichter smeekte Kotcheff de gewraakte scène eruit te laten, omdat hij vreesde dat na het zien van de film tenminste 'half a dozen people would commit suicide in exactly the same way the day after the broadcast'. Zijn smeekbede was vergeefs, want Kotcheff meende dat hij zwaar overdreef. Na de uitzending kreeg Kotcheff de voorlichter weer aan de lijn. Zijn voorspelling was niet helemaal accuraat. Op de dag na de uitzending hadden vijf mensen zich voor de trein geworpen.

Een laatste voorbeeld: afgaand op een bericht van de NCTV hebben in de Verenigde Staten 29 jonge mannen zichzelf neergeschoten na het zien van de film 'The Deer Hunter'.⁵ Hun leeftijd varieerde van 8 tot 31 jaar; van de 29 hebben 26 het schot niet overleefd. Blijkens pers- en politierapporten hebben de slachtoffers een Russische roulettescène uit de film nagespeeld (bij dat 'spelletje' wordt een pistool dat meerdere patronen kan bevatten met één kogel gevuld; vervolgens wordt het magazijn gedraaid en het pistool tegen de slaap geplaatst; tenslotte wordt de trekker overgehaald, waarbij het aardige is dat men tevoren niet weet of men het gebeuren kan navertellen). Na het eerste dodelijke ongeluk in 1978 besloten de grote Amerikaanse omroepen die landelijk uitzenden dat die Russische roulettescènes niet meer uitgezonden zouden worden. Maar via betaaltelevisie en lokale televisiestations is de film in nog veel huiskamers terecht gekomen. Met het vermelde gevolg. Afgaand op het bericht was er in géén van de gevallen sprake van psychische stoornissen of depressies.

Surveystudies

Een tweede vorm van onderzoek dat is uitgevoerd is de surveystudie (stand-van-zaken-studies). Hierin worden correlatieve verbanden vastgelegd tussen kijkfrequentie- of voorkeursmaten en maten voor agressiviteit of agressieve attitudes.

3. BANDURA, A., *Aggression. A social learning analysis*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1973, 102-103.

4. KOTCHEFF, T., How can the quality of Canadian popular programming be improved?, in: *Symposion on television violence*, Canadian Radio-Television and telecommunications commission, Ottawa, 1976, 125-136.

5. U.S. NATIONAL COALITION ON TELEVISION VIOLENCE, Stukken verstrekt aan de Committee on Culture and Education van de Raad van Europa ter gelegenheid van de hoorzitting over geweld, Assisi, 1-3 september 1982, 9-11.

Deze correlatieve studies hebben vrij consistent aangetoond dat er een positief verband bestaat tussen het kijken naar geweldfilms en bepaalde indices van agressief gedrag. Uit deze studies blijkt dus dat kinderen die vaak naar geweldfilms kijken gemiddeld agressiever zijn. Maar dat hoeft nog niet te betekenen dat die hogere agressie door dat vele kijken veroorzaakt is. Ten eerste is ook het omgekeerde denkbaar (een hogere agressie leidt tot vaker kijken). Daarnaast doet zich nog de mogelijkheid voor dat de correlatie verklaard kan worden uit het verband dat elk van de gecorreleerde variabelen met een gemeenschappelijke oorzaak onderhoudt.

Causale conclusies laten het correlatieve onderzoek dus niet toe. Maar het feit dat er een positief verband tussen het kijken naar TV-geweld en agressie bestaat, laat in ieder geval wel de mogelijkheid open dat TV-geweld aggressiestimulerend werkt (als men überhaupt geen verband vindt kan er ook geen oorzakelijk verband zijn). Erg sterk is het verband in ieder geval niet: de correlaties bewegen zich meestal rond de 0,30 en verklaren daarmee niet meer dan 9 % van de variantie. Maar met Stein en Friedrich kan daarbij worden aangetekend dat 'given the many factors affecting aggressive behavior, it would be surprising if very high correlations occurred'.⁶

Causaal-correlatief onderzoek

Iets meer controle op het onderzochte wordt verkregen in causaal-correlatieve onderzoeken. Het gaat daarbij om longitudinale onderzoeken waarbij de verbanden bij herhaling en op meerdere momenten in de tijd worden vastgesteld. In zo'n geval kan via een nogal ingewikkelde statistische techniek ('pad-analyse' geheten) geschat worden welke variabelen voor een verband verantwoordelijk zijn. Zo'n studie werd in 1972 door Eron en anderen uitgevoerd.⁷ In deze geruchtmakende studie werd bij een steekproef van achtjarige kinderen het verband tussen de voorkeur voor televisiegeweld en agressie vastgesteld. Gelijksortige metingen werden tien jaar later nog eens bij dezelfde kinderen verricht. De conclusie van de onderzoekers luidde dat het zien van televisiegeweld op achtjarige leeftijd bijdraagt tot de ontwikkeling van agressieve gewoonten. Televisiegeweld zou dus de oorzaak zijn en agressie het gevolg. Op methodologische gronden is op deze conclusie stevig afgedongen, hetgeen tot een heftige discussie heeft geleid.

Maar recentelijk is Eron op zijn mening teruggekomen.⁸ In het betreffende artikel presenteert hij de eerste gegevens van een nieuwe longitudinale studie die bij lagere school-kinderen is uitgevoerd. Letterlijk stelt Eron: 'It is now apparent that the relation does not just go in one direction. Although we have demonstrated that television violence is one cause of aggression, it is also probable that aggressive children prefer to watch more and more violent television'

6. STEIN, A.H. en FRIEDRICH, L.K., Impact of television on children and youth. In: Hetherington, E.M., Hagen, J.W., Kron, R. en Stein, A.H., (Eds.), *Review of Child Development*, Vol. 5, University of Chicago Press, Chicago, 1975, 183-257.

7. ERON, L.D., HUESMANN, L.R., LEFKOWITZ, F.M. en WALDER, L.O., Does television cause aggression?, *American Psychologist*, 27, 253-263, 1972.

8. ERON, L.D., Parent-child interaction, television violence, and aggression of children, *American Psychologist*, 37, 197-211, 1982, 210.

(p. 210). De gedachte is dus nu dat er sprake is van een circulair verband, waarbij enerzijds het veel zien van televisiegeweld tot meer agressie leidt, maar tegelijkertijd agressieve kinderen geneigd zijn meer naar televisiegeweld te kijken.

Experimenteel veldonderzoek

Weer iets meer controle wordt verkregen in een vierde vorm van onderzoek die is gehanteerd: het experimentele veldonderzoek. Deze veldexperimenten zijn uitgevoerd op locaties, bijvoorbeeld kindertehuizen, kleuterscholen en zomerkampen, waarbij het mogelijk is enige greep te krijgen op het kijkgedrag van de kinderen. De onderzoeker bepaalt welke groepen kinderen geweldfilms en 'neutrale' films krijgen te zien. Het gaat om quasi-experimenteel onderzoek waarbij het effect van het gedurende enkele weken zien van geweldfilms wordt geschat door aan het eind van de rit het gedrag van deze kinderen te vergelijken met het gedrag van de kinderen uit de 'controlegroepen'.

In totaal is ongeveer een dozijn veldexperimenten uitgevoerd.⁹ Eén van deze experimenten suggereerde dat het zien van TV-geweld agressie vermindert.¹⁰ Voor het overige pleitten deze experimenten, op een drietal uitzonderingen na waarin geen significante effecten werden gevonden, voor een stimulatieëffect, zij het dat dit effect soms alleen werd gevonden bij kinderen die op voorhand reeds het meest agressief waren.

Laboratoriumexperimenten

In een vijfde vorm van onderzoek is de controle maximaal (zij het dat hiervoor een prijs moet worden betaald in termen van de levensechtheid).

In totaal zijn er ongeveer 75 experimenten uitgevoerd. Sommige experimenten waren gericht op het blootleggen van *imitatie-effecten*. Van een imitatie-effect is sprake wanneer kinderen na afloop van de film agressieve gedragingen vertonen die een kopie lijken van het geziene. Tot meerdere zekerheid dat het betrokken agressieve gedrag inderdaad aan de film is ontleend, worden in de betrokken experimenten veelal ongebruikelijke agressieve gedragingen vertoond. Deze maken vermoedelijk nog geen deel uit van het kinderlijke gedragsrepertoire. Vanuit die veronderstelling wijst het optreden van een imitatie-effect tevens op een *leereffect*. Wanneer voordien onbekende gedragingen na het zien van televisiegeweld zichtbaar worden in het gedrag heeft men kennelijk nieuwe vormen van agressief gedrag geleerd.

In de meeste experimenten wordt echter niet uitgezocht of het vertoonde exact wordt nagedaan, maar wordt nagegaan of het zien van televisiegeweld aanzet tot agressie dan wel agressie versterkt. In zo'n geval kan men van een *instigatie-effect* spreken. In feite veronderstelt het optreden van een imitatie-effect ook

9. De meeste van deze veldexperimenten worden beschreven in: MURRAY, J.P. en KIPPAX, S., *Television's impact on children and adults*, in: Wilhoit, G.C. en De Bock, H., (eds), *Mass Communication Review Yearbook*, Vol 2, Beverly Hills/Londen, Sage Publications, 1981, 582-639.

10. FESHBACH, S. en SINGER, R.D., *Television and aggression. An experimental field study*, Washington, Jossey-Bass Inc., 1971. Dit onderzoek is op methodologische gronden fel bekritiseerd, een kritiek die slechts zeer ten dele kon worden weerlegd.

instigatie. Ter onderscheiding spreek ik alleen van instigatie in gevallen waarbij het vertoonde agressieve gedrag reeds deel uitmaakt van het gedragsrepertoire. Een instigatie-effect kan zowel op de frequentie, de duur als de intensiteit van het agressieve gedrag betrekking hebben. Van een instigatie-effect is dus sprake wanneer kinderen na het zien van televisiegeweld vaker, langduriger of intensiever agressieve gedragingen vertonen die zij reeds onder de knie hadden.

Bij de bespreking van de diverse beïnvloedingstheorieën kom ik nog op de uitgevoerde experimenten terug. Op deze plaats volsta ik met op te merken dat de laboratoriumexperimenten op een paar uitzonderingen na een stimulatie-effect suggereren.¹¹

Totaalbeeld

Overziet men het totaalbeeld van de uitgevoerde onderzoeken, dan dringt zich de suggestie op dat de meest plausibele gedachte is dat het zien van televisiegeweld aggressiestimulerend werkt. Immers, case studies laten zien dat geweldfilms mensen op ongezonde ideeën kunnen brengen. De correlatieve studies laten bijna steeds een positief verband tussen televisiegeweld en agressie zien. Ook longitudinaal onderzoek suggereert dat televisiegeweld een bijdrage tot agressie kan leveren, hoewel het verband vermoedelijk circulair is (zodat ook agressie een bijdrage levert aan het kijken naar televisiegeweld). En tenslotte suggereert een meerderheid van de uitgevoerde veldexperimenten en een overweldigende meerderheid van de laboratoriumexperimenten dat het zien van televisiegeweld agressieverhogend kan werken.

Dit beeld wordt nog eens bevestigd door de, reeds in voetnoot 1 vermelde, meta-analyses van Andison en Hearold. Blijkens hun analyses wijst ruim driekwart van de uitgevoerde onderzoeken op een positief correlatief dan wel oorzakelijk verband tussen het zien van agressie op de televisie en hetzelfde kenmerk in het gedrag. Het overige kwart van de studies laat meestal geen verband (Andison: 19,2 % van de studies) of soms een agressieverminderend effect zien (4,2 %).

Interpretatieproblemen

Is hiermee nu bewezen dat televisiegeweld agressiebevorderend werkt? Neen, *bewezen* is er niets. En er valt ook niets te bewijzen, want zo zit het wetenschapsbedrijf niet in elkaar. Onderzoek kan het vertrouwen in een hypothese vergroten of verkleinen, maar bewijzen is er niet bij. Een betere vraag is of het onderzoek pleit voor de gedachte dat het zien van televisiegeweld agressiebevorderend werkt. En het vreemde is dat het antwoord op die vraag varieert met de bron die men raadpleegt.

In de meeste literatuurreviews wordt inderdaad aangenomen dat het onderzoek heeft uitgewezen dat televisiegeweld agressief gedrag in de hand werkt. Soms wordt die conclusie zonder enig voorbehoud getrokken. Zo menen Wiegman en anderen dat het onderzoek de volgende 'eenduidige uitspraak' toelaat:

11. Volgens de in voetnoot 1 aangegeven meta-analyse van ANDISON suggereerde een kleine 90 % van de experimenten een stimulatie-effect.

'Het vertonen van TV-geweld heeft *bij kinderen* een verhoging van de agressiviteit tot gevolg'.¹² Voor anderen ligt de zaak iets minder eenduidig. Zo meent Comstock dat het onderzoek weliswaar suggereert dat het zien van televisiegeweld de kans op agressief gedrag vergroot, maar hij haast zich eraan toe te voegen dat er enkele belangrijke 'caveats' zijn waarvoor men moet oppassen.¹³ Het is volgens Comstock onder meer oppassen geblazen omdat we weinig weten over de functies die geweldfilms voor kinderen vervullen. Hij acht het bijvoorbeeld niet uitgesloten dat televisiegeweld óók empathie en sociaal-wenselijke reacties kan oproepen. Daarnaast zijn er ook onderzoekers die menen dat het onderzoek op geen enkele manier de conclusie toelaat dat het zien van televisiegeweld agressieverhogend werkt.¹⁴ En – om de verwarring compleet te maken – er zijn ook nog geleerden die volhouden dat televisiegeweld juist goed is voor kinderen.¹⁵

Hoe is het nu mogelijk dat reviewers van dezelfde bronnen tot zulke verschillende conclusies komen? Ingeval men onverkort tot de conclusie komt dat televisiegeweld agressieverminderend werkt, is het raadsel snel opgelost. Zo'n conclusie is alleen te trekken wanneer men de bevindingen uit het onderzoek domweg negeert. Maar daarmee is nog niet verklaard waarom sommigen ongeclausuleerd menen dat televisiegeweld agressiestimulerend werkt, terwijl anderen volhouden dat er helemaal niets is aangetoond.

Voor een deel heeft het te maken met de wetenschappelijke attitude van de reviewer. Volgens McLeod en Reed kan men twee typen reviewers onderscheiden, namelijk 'Type One Worriers' en 'Type Two Worriers'.¹⁶ Deze twee typen tobbers onderscheiden zich vooral door de soort fouten die zij willen vermijden. Tobbers van het eerste type zijn vooral bevreesd te sterke conclusies te trekken. Dit type meent snel dat media geen effecten hebben. Het is het type dat geconfronteerd met een correlatie van 0,40 zich haast op te merken dat slechts 16 % van de variantie wordt verklaard. De Type II-tobbers worden door een tegenovergestelde vrees geplaagd. Zij zijn juist benauwd een mogelijk mediumeffect over het hoofd te zien. Het is duidelijk dat degenen die menen dat het onderzoek geen oorzakelijk verband tussen televisiegeweld en agressie heeft aangetoond typisch tot de Type I-tobbers behoren. Degenen die heilig in dit verband geloven behoren eerder tot de Type II-tobbers.

Daarnaast heeft het te maken met de groeperingsstrategie die de reviewer bij het literatuuronderzoek hanteert. Sommige reviewers zijn brede categori-

12. WIEGMAN, O., BAARDA, B. en SEYDEL, E., Het aanstekelijke van geweld, *Psychologie*, 1 (6), 12-21, 1982, 15.

13. COMSTOCK, G.A., Television and its viewers. What social science sees, in: Wilhoit G.C. en De Bock, H., (Eds), *Mass Communication Review Yearbook*, Vol 1, Beverly Hills/Londen, Sage Publications, 1980, 491-507.

14. Dat geldt met name voor de volgende reviews: KAPLAN, R.M. en SINGER, R.D., Television violence and viewer aggression: a reexamination of the evidence, *J. Social Issues*, 32 (4), 35-70, 1976; HOWITT, D. en CUMBERBATCH, G., *Mass media violence and society*, New York, Wiley, 1975; BERGLER, R. en SIX, U., *Psychologie des Fernsehens*, Bern, Hans Huber Verlag, 1979.

15. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Nederlandse kinderpsychiater DE LEVITA, D.J., Inleiding voor het kinderkastsymposium, *Verslag Kinderkast 1980*, Stichting voor het Kind, 1980.

16. MCLEOD, J.M. en REEVES, B., On the nature of mass media effects, in: Wilhoit G.C., en De Bock, H., (eds), *Mass Communication Review Yearbook*, Vol. 2, Beverly Hills/Londen, Sage Publications, 1981, 245-283.

seerders: zij maken weinig onderscheidingen en simplificeren de werkelijkheid. Zij verdelen het verrichte onderzoek simpelweg over drie bakjes: een bakje 'bevordert agressie', een bakje 'remt agressie' en een bakje 'geen effect'. En als de sorteerkus erop zit wordt eenvoudigweg gekeken welk bakje het volst zit. Als de denkexerctie daar stopt kan de conclusie ongeclausuleerd luiden dat televisiegeweld agressie in de hand werkt. De nauwe categoriseerders daarentegen hebben veel meer bakjes nodig: aparte bakjes voor de verschillende typen TV-geweld, de soorten onderzochte agressie, verschillende leeftijdsgroepen, enzovoorts. Als hun sorteerkus erop zit moeten zij een groot aantal bakjes in ogenschouw nemen, sommige rijkelijk gevuld en andere bijna of helemaal leeg. De conclusies van deze nauwe categoriseerders zijn uiteraard heel wat ingewikkelder.

De verschillende conclusies waartoe reviews soms komen, vloeien ook voort uit de uitgangsstelling die men inneemt. Daarbij valt op dat voor de reviewers die uiteindelijk tot de conclusie komen dat het verband tussen televisiegeweld en agressie niet overtuigend is aangetoond, de uitgangsvraag was of het onderzoek aanleiding geeft tot maatregelen die de uitzending van geweldbeelden aan banden leggen. Hierdoor staan de omroepen in feite in het beklagenbankje en moet de 'rechter' uitmaken of er sluitende evidentie is te geven op basis waarvan tot een ingreep kan worden besloten. In zo'n geval heeft de beklagde uiteraard het voordeel van de twijfel. En hij gaat altijd vrijuit, want een sluitend bewijs is niet te geven.

Een onwrikbaar bewijs is niet te geven, omdat elk van de vijf uitgevoerde typen onderzoek elk voor zich voor methodologische kritiek vatbaar zijn. Ook al wijst 95 % van de uitgevoerde experimenten uit dat televisiegeweld agressie stimuleert, dan nog kan men volhouden dat er niets is aangetoond. Immers, in het laboratorium kan men straffeloos agressie bedrijven. In het echt is dat vaak anders, dus valt het nog maar te bezien of de bevindingen uit het laboratorium naar het leven van alledag veralgemeend mogen worden. Probeert men een criticaster vervolgens te overtuigen via onderzoekingen die in een veldsituatie zijn uitgevoerd, dan kan men weer tegenwerpen dat in zo'n natuurlijke situatie zoveel factoren ongecontroleerd blijven, dat men onmogelijk heldere causale conclusies kan trekken. Hoe de onderzoeker zijn onderzoek ook inricht, er kleven altijd wel enkele bezwaren aan die door de criticus kunnen worden aangegrepen om de bevindingen uit het onderzoek weg te redeneren. En dat is exact wat sommige reviewers doen. Elk onderzoek dat een positief verband tussen televisiegeweld en agressie laat zien wordt met scherpe slagersmessen tot op het methodologische bot afgebeend. En aan het eind van die exercitie komt men vanzelfsprekend tot de conclusie dat er niets is aangetoond.

Op zichzelf is de betreffende kritiek vaak terecht. Op zich laat géén der uitgevoerde onderzoekingen duidelijke conclusies toe. Maar dat wordt anders wanneer de verschillende vormen van onderzoek tot overeenstemmende resultaten leiden. Men kan dan namelijk redeneren dat de tekorten van de verschillende vormen van onderzoek min of meer tegen elkaar wegvallen. Wat het experiment aan levensechtheid mist bezit het veldonderzoek, en het gebrek aan controle in de laatste onderzoeksvorm wordt weer door de hoge controle uit de eerste gecompenseerd. Bij het onderzoek naar het verband tussen televisiegeweld en agressie ziet men inderdaad dat verschillende vormen van onderzoek alle, al-

thans in meerderheid, tot dezelfde conclusie leiden. Op basis van dit totaalplaatje lijkt het inderdaad gerechtvaardigd te concluderen dat het zien van TV-geweld een agressiestimulerende werking kan hebben.

Maar deze conclusie moeten we op verschillende manieren clausuleren. Ten eerste is het niet gezegd dat *alle* geweldfilms agressieverhogend werken. Op basis van het uitgevoerde onderzoek kan slechts gezegd worden dat een bepaald soort films een agressiestimulerende werking heeft, te weten de serieuze (niet-komische) geweldfilms die voor de betrokken leeftijdsgroep een geloofwaardig karakter hebben. Over de invloed van andersoortige geweldfilms kan op basis van onderzoek niets worden gezegd. En zelfs binnen de categorie van geloofwaardige niet-komische geweldfilms kunnen er films zijn die in feite eerder agressie remmen dan bevorderen (ik vermoed dat dit bij een serie als 'Holocaust' het geval zal zijn; zo'n film roept eerder afkeer van agressie op dan dat het stimuleert tot nadoen).

Ten tweede is evenmin gezegd dat geweldfilms bij alle kinderen agressiestimulerend werken. Kinderen zijn immers geen onbeschreven bladen die zich willoos door geweldfilms laten beschrijven. Kinderen hebben normen, waarden, ervaringen, voorkeuren en afkeer enzovoort. Wat door het ene kind met graagte wordt geaccepteerd kan door een ander radicaal worden afgewezen. Niet alle kinderen zijn dus ontvankelijk voor de agressiestimulerende werking van geweldfilms. Bovendien hoeven geweldfilms niet te allen tijde stimulerend te werken: het effect van een film hangt mede af van de situatie waarin een kind kijkt.

Ook mag niet gezegd worden dat televisiegeweld een grote bijdrage levert aan de agressiviteit van kinderen. Het is denkbaar dat weinig kinderen sterk beïnvloed worden, maar ook is mogelijk dat veel kinderen weinig beïnvloed worden. Op basis van het uitgevoerde onderzoek is dus geen duidelijke uitspraak te doen over de sociale schade die door televisiegeweld wordt veroorzaakt. In ieder geval is er weinig onderzoek dat suggereert dat het zien van televisiegeweld een traceerbare bijdrage levert aan 'grote' (criminele) agressie. Afgezien van de case studies wijst alleen het onderzoek van Belson in deze richting.¹⁷ Het zou mij overigens bevreemden wanneer onderzoek een positief verband tussen televisiegeweld en 'grote' agressie zou laten zien. Een negatieve correlatie ligt meer in de rede, want ik stel me voor dat kinderen of jeugdigen die zich aan grof geweld bezondigen gemiddeld genomen in plaats van braaf thuis televisie te kijken wel interessantere tijdspasseringen buitenshuis weten. Wellicht is het reële geweld op televisie als het om 'grote' agressie gaat belangrijker dan het fictieve geweld van het televisiedrama. Met name is voorstelbaar – onderzocht is dit niet – dat journalisten waaruit blijkt dat je straffeloos ruiten kunt ingooien (maar dan wel bij banken), met straatklinkers gooien enz. op bepaalde categorieën kinderen zeer aanstekelijk werken. Daarnaast kan veel vooraandacht op televisie voor verwachte rellen als een soort reclame werken.

Tenslotte moet worden vastgesteld dat de hypothese dat televisiegeweld agressiestimulerend werkt weliswaar de meest plausibele is, maar daarmee is nog niet gezegd dat die hypothese andersoortige hypothesen volledig uitgeraand heeft. Want zoals we hiervoor constateerden kunnen sommige films zeer

17. BELSON, W., *Television violence and the adolescent boy*, Farnborough, Gower Publishing Co., 1978.

wel een agressiereducerend effect hebben. Hetzelfde is denkbaar voor bepaalde typen kinderen en situaties. We gaan nu eerst na welke reductiehypothesen er zijn opgesteld en wat het onderzoek daarover zegt. Daarna komen de stimulatiehypothesen aan de orde.

Reductiehypothesen

Catharsishypothese

De bekendste en meest populaire reductiehypothese is de catharsishypothese. Bij catharsis is er sprake van een ontlasting van emoties. Het idee is nu dat het zien van agressie op de televisie de mogelijkheid geeft om, zonder dat het anderen schaadt, wat agressieve stoom af te blazen, waarmee de feitelijke kans op agressie wordt verkleind. Feshbach, de bekendste verdediger van de catharsishypothese, meent niet dat catharsis vanzelfsprekend optreedt. Geweldfilms zouden alleen een agressiereducerend effect hebben wanneer men tevoren boos is gemaakt.¹⁸

In slechts enkele studies werd een catharsiseffect gevonden. Bovendien kunnen de resultaten van deze studies zeer wel via andere mechanismen worden verklaard. Dat geweldfilms via de ontlasting van agressieve gevoelens agressiereducerend werken is dus geenszins aannemelijk gemaakt. Net zo min bestaat er reden aan te nemen dat het zien van geweld in de werkelijkheid ontlastend werkt.

Empathiehypothese

In feite ligt een merkwaardig idee aan de catharsishypothese ten grondslag. De suggestie is namelijk dat het zien van een eet-scène de eetlust beneemt. In het algemeen lijkt dat onaannemelijk. Anders wordt dit wanneer de kijker vindt dat er onsmakelijk wordt gegeten of wanneer het geziene hem niet smaakt. Op zo'n gedachte is de empathiehypothese gevestigd. Het zien van televisiegeweld zou tot een verminderde agressie leiden wanneer de beelden afkeer of schrik opwekken. Deze hypothese is wel door enkele onderzoeken aannemelijk gemaakt.

Overige reductiehypothesen

Daarnaast zijn er enkele reductiehypothesen die niet zijn onderzocht. De aandachtverschuivingshypothese stelt dat geweldfilms (maar andersoortige films net zo goed) kijkers die ergens boos over zijn van hun boosheid kunnen afleiden (waardoor de boosheid kan 'zakken'). Daarnaast wordt wel aangenomen dat humor een agressiereducerende werking kan hebben, omdat humor de betekenis van beelden verandert. Tenslotte is wel gesuggereerd dat geweldfilms fantasie-stof opleveren waar de kijker dagdromend op kan doorborden. Dat dit agres-

18. FESHBACH, S., The stimulating versus cathartic effects of a vicarious aggressive activity, *J. Abn. soc. Psychol.*, 63, 381-385, 1961.

siereducerend werkt is echter minder plausibel, want fantaseren over geweld werkt eerder agressieverhogend.¹⁹

Stimulatiehypothesen

Algemene opwindingshypothese

Volgens deze hypothese moet de oorzaak van een agressiestimulerend effect gezocht worden in de opwindende gewelddadigheid die het zien van een geweldfilm bij de kijker teweeg kan brengen. Bij een opwindende geweldfilm raakt de kijker min of meer opgewonden. Dit gaat gepaard met fysiologische veranderingen in het menselijk lichaam: er is sprake van een verhoogde fysiologische activiteit. Na afloop van de film is dat nog niet helemaal weggeëbd. En dat restantje leidt ertoe dat alles wat men onmiddellijk na de film onderneemt iets energiever meer gebeurt dan anders het geval was geweest. De hypothese zegt niet dat een geweldfilm aanzet tot agressie. Men doet wat men anders ook zou doen, maar – door de resterende fysiologische activatie – met een verhoogde energie en intensiteit. En hoe meer men door een film is opgejut, des te krachtiger is het gedrag erna.

De hypothese stelt dus dat een geweldfilm alleen maar agressieverhogend werkt wanneer men na afloop van de film gelegenheid heeft voor agressie en daar bovendien aardigheid in heeft. In de desbetreffende experimenten wordt voor deze omstandigheden gezorgd door voorafgaand aan de film de proefpersoon boos te maken en na afloop de proefpersoon opnieuw met die boosdoener te confronteren. De experimenten wijzen uit dat in zo'n geval de agressie na een geweldfilm sterker is dan na een lieve film. Maar een opwindende erotische film verhoogt de agressie evenzeer. Dat suggereert dat niet zozeer de geweldinhoud van de film alswel de opwindende gewelddadigheid die de film teweegbrengt voor de agressieverhoging verantwoordelijk is.

Er bestaat nog een variant op de algemene opwindingshypothese waarin het gebeuren iets ingewikkelder wordt voorgesteld.²⁰ Die hypothese stelt dat onmiddellijk na de film nog geen agressieverhogend effect optreedt, omdat men dan nog beseft dat de verhoogde fysiologische activiteit het gevolg van de film is. Gaan er echter een paar minuten overheen en wordt men eerst dan geconfronteerd met iemand met wie men nog een appeltje te schillen had, dan zou een geweldfilm wel agressieverhogend werken. In zo'n geval is men namelijk ten onrechte geneigd de nog werkzame fysiologische activatie aan de boosdoener in kwestie toe te schrijven. Hoe men zich het proces ook voorstelt, in elk geval gaat het zeer uitdrukkelijk om een kortstondig effect. Immers, zodra de opwindende gewelddadigheid is gehouden het effect van de film op. Sommigen menen dat de duur van het effect beperkt is tot enkele minuten; de hoogste schatter houdt het op één uur.

19. LEYENS, J.P., La valeur cathartique de l'aggression: un mythe ou une inconnue?, *L'Année Psychologique*, 77, 525-550, 1977.

20. TANNENBAUM, P.H. en ZILLMANN, D., Emotional arousal in the facilitation of aggression through communication, in: Berkowitz, L., (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 8, New York, Academic Press, 1975.

In de hiervoor gegeven verklaringen speelt de specifieke geweldinhoud van de film geen rol. De filminhoud is volgens de klassieke conditioneringshypothese echter wel van belang. Volgens deze hypothese spelen conditioneringsprocessen een rol. Zoals de hond van Pavlov leerde om bij het zien van een lichtje speeksel af te scheiden, zouden wij mensen leren op bepaalde situaties agressief te reageren. Wanneer nu in een geweldfilm scènes voorkomen die lijken op wat we zelf eerder hebben meegemaakt, zijn we geneigd het geziene met de eigen ervaringen te associëren. Daarbij zouden de geweldbeelden eenzelfde reactie losmaken als de oorspronkelijke prikkels. De aard van de eigen ervaringen is bepalend voor het effect. Wanneer geweldbeelden geassocieerd worden met geweld dat men verafschuwt werken de beelden juist remmend. In het tegenovergestelde geval werken de beelden stimulerend.

Uit de uitgevoerde experimenten, waarin eveneens de proefpersonen tevoren worden boos gemaakt en achteraf opnieuw met die boosdoener worden geconfronteerd, blijkt onder meer dat in geval in de film iemand voorkomt die overeenkomst vertoont met degene die de proefpersoon zoëven nog getergd heeft, de agressie versterkt wordt. De reeds aanwezige boosheid wordt in zo'n geval door de film versterkt. Al bij al is er bij deze hypothese nogal wat vereist alvorens een geweldfilm aggressiestimulerend kan werken. Ten eerste moet men tevoren al boos zijn gemaakt. Ten tweede moeten er ontremmende 'cues' in de film zijn die de kijker in verband kan brengen met het slachtoffer dat het na de film zal ontgelden. En tot slot moet de kijker het geweld als gerechtvaardigd beschouwen, want als het geweld als ongerechtvaardigd wordt gezien hebben films geen of een remmend effect.

Desensitisatiehypothese

Volgens de desensitisatiehypothese moet de verklaring van de aggressiestimulerende werking van geweldfilms worden gezocht in een geleidelijke afbraak van remmingen op agressief gedrag. Zoals een moeder een kind met watervrees van zijn remmingen af kan helpen door stukje bij beetje en in een ontspannen sfeer het kind aan water te wennen, zou televisiegeweld geleidelijk aan het kind wennen aan geweld en de remmingen daartegen wegnemen. Dat proces wordt nog in de hand gewerkt doordat ouders vaak geneigd zijn het kind voor grove geweldbeelden te sparen. Want wanneer een kind voortijdig met grof afstotelijk geweld wordt geconfronteerd wordt het tere desensitisatieproces verstoord.

Naar de aannemelijkheid van de desensitisatiehypothese is geen onderzoek verricht. En het laat zich ook moeilijk onderzoeken, want het gaat om een langdurig en geleidelijk proces. Vast staat dat het vaak zien van televisiegeweld inderdaad gepaard gaat met een verminderde emotionele reactie op het geziene. Maar of men hierdoor ook ongevoeliger wordt voor geweld in de werkelijkheid is onvoldoende uitgezocht.

Opmerkenswaard is dat de desensitisatiehypothese feitelijk óók inhoudt dat geweldfilms gaandeweg langs een andere weg juist in geringere mate aggressiestimulerend zullen werken. Bij voortschrijdende desensitisatie zullen namelijk de opwindingeffecten afnemen. Maar de hypothesen die de verklaring in opwin-

ding zoeken worden niet geheel door geleidelijke desensitisatieprocessen achterhaald, want de plausibiliteit van de opwindingshypothesen is met name bij jonge volwassenen vastgesteld.

Observationele leertheorie

Op de desensitisatiehypothese na geven de tot nu toe besproken verklaringen van de werking van televisiegeweld uitsluitend of primair inzicht in de kortstondige werking van geweldfilms. De observationele leertheorie geeft echter een verklaring die ook op lange-termijn-effecten licht kan werpen. Volgens deze theorie spelen bij de ontwikkeling van agressief gedrag leerprocessen een grote rol. In de observationele leertheorie wordt benadrukt, dat men niet alleen leert door te doen, maar ook door te observeren hoe anderen het doen en hoe het hen daarbij vergaat. Een kind spiegelt zich dus aan de voorbeelden van anderen. Die voorbeelden ziet een kind óók op de televisie. En wat het daarvan opsteekt is mede van invloed op de agressiviteit van het gedrag.

Wil men iets van televisiemodellen opsteken, dan is in de eerste plaats vereist dat de betreffende geweldacties aandachtig worden waargenomen. Vervolgens moet het geziene goed in het geheugen worden opgeslagen. Maar ook al heeft een kind het televisievoorbeeld helder voor ogen, dan wordt het geziene niet automatisch in praktijk gebracht. Vooreerst is een kind daar niet altijd toe in staat (al wil een kind nog zo graag de krachttoeren van De Hulk nadoen, het ontbreekt hem eenvoudigweg aan de fysieke mogelijkheden).

En daarnaast acht een kind het niet altijd verstandig om een televisievoorbeeld in praktijk te brengen. De theorie wil namelijk dat de kijker scherp oplet hoe het de agressor vergaat. Blijft diens geweld ongestraft of wordt het beloond dan werkt het voorbeeld aanstekelijk. Maar als het geziene geweld onaangenaam uitpakte voor de agressor staat men niet te trappelen om het voorbeeld na te volgen. Het geweld van de slechte partij uit geweldfilms is dan ook volkomen onschuldig (immers in de standaardgeweldfilm wordt de schurk uiteindelijk gepakt en vaak ook nog neergeschoten). Want die wordt beloond met 'a promotion, a blond, and a bottle of champagne: super-heroes have been known to obtain all three plus vacation in the sun'.²¹ Het geweld wordt dus ontmoedigd waar het gaat om de slechte partij, maar het wordt aangemoedigd en beloond als het gaat om degenen die het recht aan hun zijde hebben. Daar we niet licht menen dat we geen gelijk hebben, wordt het voorbeeld van de goede partij snel op de eigen situatie van toepassing geacht.

Behalve specifieke lessen leert een kind ook algemene lessen uit een film, bijvoorbeeld dat geweld loont. Het zien van geweld behoeft overigens niet altijd stimulerend te werken, dit ook niet wanneer het het model goed vergaat. Wanneer een kind thuis geleerd heeft dat geweld akelig is, zal het zien van televisiegeweld weinig negatieve invloed hebben.

In de betreffende theorie is ook plaats ingeruimd voor verklaringsmechanismen die vanuit een andere theoretische context zijn voorgesteld. Volgens de

21. LIEBERT, R.M., Television and children's aggressive behavior, *American J. Psychoanalysis*, 34 (2), 99-107, 1974.

theorie kan agressie door geweldfilms op de volgende manieren worden beïnvloed of bevorderd:

1. Geweldfilms geven aanwijzingen over *hoe* men zich agressief kan gedragen (leren van nieuwe gedragswijzen).
2. Geweldfilms geven aanwijzingen voor het meest functionele gedrag in een gegeven situatie (welk gedrag loont en welk gedrag zichzelf straft).
3. Geweldfilms kunnen op ideeën brengen (vgl. het Doomsday Flight-effect).
4. Geweldfilms kunnen remmingen op agressief gedrag wegnemen, dit zowel via desensitisatie (wegnemen van angst voor agressie) als vanuit de idee dat anderen (de televisiemodellen) het ook doen.
5. En ook de verhoogde fysiologische activiteit die films kunnen opwekken kan aggressiestimulerend werken. 'Opwinding' wordt echter niet gezien als een noodzakelijke voorwaarde. Het heeft slechts een faciliterende functie.

De theorie is vooral in experimenten met jonge kinderen geverifieerd (kleuters). Voor die leeftijdsgroep gaat de theorie waarschijnlijk ook het sterkst op: jonge kinderen maken van het observeren van anderen zo ongeveer dagwerk en imiteren vaak zonder innerlijke remmingen een aantrekkelijk voorbeeld. Bij oudere kinderen is het socialisatieproces reeds verder gevorderd en daardoor wordt de invloed van televisie minder direct. Voor deze groep zijn vermoedelijk de door de theorie voorspelde ontremmingseffecten belangrijker dan directe imitatie-effecten.

Wie, wat en wanneer?

Eerder stelde ik dat de uitspraak dat televisiegeweld een bijdrage aan agressie levert op verschillende manieren geclausuleerd moet worden. Niet alle kinderen zijn ontvankelijk voor zo'n invloed van geweldfilms. En daarnaast varieert het per film. Bovendien is ook de kijksituatie mede bepalend voor de invloed van geweldfilms. Ik vat samen wat hierover op basis van onderzoek kan worden gezegd.

Welke kinderen?

Welke kinderen zijn het meest ontvankelijk voor een aggressiestimulerend effect van geweldfilms? Ten eerste vanzelfsprekend de kinderen die vaak naar geweldfilms kijken. Ten tweede de kinderen die een speciaal genoegen aan het kijken naar geweldbeelden beleven. Vervolgens de kinderen die op geweldbeelden weinig angstig reageren en die beelden langs de koude kleren laten afglijden. Daarnaast kinderen die (toch al) agressief zijn. En tenslotte kinderen uit gezinnen waarin het gebruik van geweld om conflicten op te lossen niet wordt afgewezen dan wel wordt toegejuicht.

Vermoedelijk heeft televisiegeweld op meisjes minder invloed dan jongens (al was het alleen maar omdat meisjes meestal minder genoegen aan geweldfilms beleven). En eveneens is aannemelijk dat jongere kinderen vatbaarder zijn dan oudere (op basis van onderzoek is dit echter niet te zeggen omdat de bij de verschillende leeftijdsgroepen uitgevoerde onderzoeken kwalitatief verschillen).

Welke filmbeelden?

Onderzoek wijst uit dat filmbeelden die als realistisch of authentiek worden ervaren een sterkere werking hebben. Daarnaast zijn enkele variabelen van belang die we reeds eerder bij de bespreking van de effecthypothesen tegenkwamen. Sociaal-leertheoretisch onderzoek suggereert dat filmgeweld dat wordt beloond dan wel ongestraft blijft eerder agressie oproept. Onderzoek geïnspireerd door de klassieke conditioneringshypothese laat zien dat geweld dat als gerechtvaardigd wordt afgeschilderd eerder agressie oproept. Tenslotte is er onderzoek dat uitwijst dat opwindende geweldbeelden eerder agressie oproepen.

De kijksituatie

Het commentaar in de huiskamer kan blijkens experimenten de betekenis, en daarmee ook de invloed, van geweldfilms ombuigen. Bij afkeurend commentaar van een meekijkende volwassene bleek de agressie achteraf geringer te zijn; uitingen van goedkeuring bleken daarentegen juist ontremmend te werken. Het commentaar behoeft zich overigens niet tot uitingen van goed- of afkeuring te beperken. De simpele herinnering dat het 'maar om een film' gaat, blijkt reeds voldoende om de emoties tijdens een film te verminderen.

Maar ook andere opmerkingen die de kijker met andere ogen tegen een film doen aankijken kunnen de betekenis, en daarmee ook de invloed, van een film veranderen. De Belgische onderzoeker Leyens spreekt in dit verband van 'decentratie'.²² Men distantieert zich van de onmiddellijke inhoud van de film – de inhoud waarop men zich normaliter zou centreren – en richt zich op aspecten die door de commentator in de aandacht worden aanbevolen. Onderzoek suggereert dat decentrerende opmerkingen de agressiestimulerende werking van geweldfilms in de weg kunnen staan.

Andere gedragseffecten

Tot zover de bespreking van het onderzoek naar de invloed van televisiegeweld op agressief gedrag. Er is ook enig onderzoek verricht naar enkele andere mogelijke gedragseffecten.

Prosociaal gedrag

Uit een reeks experimenten blijkt dat het zien van geweldfilms niet alleen agressie in de hand kan werken maar ook 'prosociale' gedragingen kan *onderdrukken*. Deze experimenten laten zien dat kinderen die naar een geweldfilm (in plaats van een lieve film) hebben gekeken een verminderde neiging vertonen tot gedragingen als delen, helpen, samenwerken en om de beurt gaan.

Daarnaast blijkt uit een veldexperiment dat kinderen na een enkele dagen volgehouden agressief 'televisiedieet' gedragskenmerken als 'zelf-controle' en

22. LEYENS, J.P., HERMAN, G. en DUNAND, M., Towards a renewed paradigm in movie violence research, in: String, P., (Ed.), *Confronting social Issues*, Vol. 1, Londen, Academic Press, 1982.

'tolerantie voor uitstel' in verminderde mate vertoonden. De verklaring van deze kortstondige effecten moet wellicht mede in de invloed van geweldfilms op de stemming van kinderen worden gezocht. Vriendelijke programma's laten kinderen goed geluimd achter, terwijl programma's vol onvriendelijkheden de stemming naar een andere kant doen overslaan. Onderzoek naar de langere-termijneffecten is er nauwelijks verricht.²³

Slaapstoornissen

Hoewel daar geen systematisch onderzoek naar is verricht, mag op basis van uitspraken van ouders en kinderen worden aangenomen dat geweldfilms die het verwerkingsvermogen van kinderen te boven gingen tot nachtmerries en slaapstoornissen kunnen leiden. Iets oudere kinderen (lagere school-leeftijd) weten voor zichzelf perfect of en welke films zij emotioneel niet kunnen verdragen. Afspraken dat die films in het vervolg voor gezien worden gehouden worden zonder problemen gemaakt, want nachtmerries zijn geen pretje.

Fantasiespel

Soms wordt beweerd dat geweldfilms zo aardig zijn omdat ze kinderen materiaal aanreiken om na te spelen en ook omdat ze de kinderlijke fantasie zouden verrijken. Deze positieve effecten worden niet door onderzoek bevestigd. Het blijkt dat kinderen die veel televisie kijken juist doorgaans minder fantasiespel bedrijven, en kinderen die het geziene naspelen zijn in doorsnee agressiever en minder coöperatief. De televisie hoeft daarvan niet de directe oorzaak te zijn (kinderen die veel kijken komen uit gezinnen met een andere opvoedingsstijl enz.), maar het weerlegt wel de gedachte dat het zien van geweldfilms positief uitwerkt op het fantasiespel van kinderen.

Desensitisatie en habituatie

Van desensitisatie is sprake wanneer de emotionele reactie bij het herhaald zien van een geweldfilm of het vaak zien van geweldfilms afneemt. Dit desensitisatie-effect is door onderzoek ondubbelzinnig aangetoond. Het blijkt dat bij een herhaalde confrontatie met *dezelfde* geweldbeelden de emotionele reactie afneemt; het 'stompt' dus 'af' wanneer het nieuwe eraf is. En daarnaast blijkt dat ingeval men zojuist een geweldfilm heeft gezien, de reactie op *nieuwe* geweldbeelden lauwer kan zijn. Kinderen die vaak geweldfilms zien vertonen eveneens een verminderde emotionele reactie. Hetzelfde geldt voor kinderen die zich gebrekkig in anderen kunnen invoelen (geringe empathie) en die het geziene geweld acceptabel vinden.

Het desensitatieverschijnsel kan mede in termen van 'habituatie' worden begrepen: men went aan het geweld en ervaart het minder als zodanig. Zo'n ge-

23. Een suggestie in die richting is wel te vinden in mijn eigen onderzoek: VAN DER VOORT, T.H.A., *Kinderen en TV-geweld: waarneming en beleving*, Lisse, Swets en Zeitlinger, 1982, 249-251. Bij tien- en elfjarige kinderen bleek vaak kijken gepaard te gaan met hogere agressie; bij twaalfjarige kinderen ging het gepaard met een verminderde 'affiliatie' (lief gedrag).

wenningseffect is door enkele experimenten inderdaad aannemelijk gemaakt. Na het zien van een geweldfilm wachtten kinderen – in vergelijking met degenen die een lieve film hadden gezien – langer met de proefleider te waarschuwen dat een vechtpartij op het schoolplein uit de hand ging lopen. De betreffende vechtpartij was op een monitor te zien, zodat geen overtuigend bewijs is geleverd dat de tolerantie voor reëel geweld door het zien van een geweldfilm is toegenomen. Dat het zien van televisiegeweld afstompt voor en doet wennen aan geweld op televisie is ondubbelzinnig aangetoond, maar of hetzelfde geldt voor geweld in de werkelijkheid is onvoldoende onderzocht.

Boze wereld-hypothese

Maar volgens Gerbner en anderen behoeft hiervoor niet worden gevreesd.²⁴ Integendeel: het vaak zien van geweldfilms zou de kijker juist sensibiliseren voor geweld in de werkelijkheid. Door al dat geweld op de televisie krijgt de kijker het idee dat hij in een 'boze wereld' leeft. Het zou tot een soort paranoïde instelling leiden (als mensen maar even de gelegenheid krijgen maken ze misbruik van je). Het zou ook leiden tot een overschatting van de geweldfrequentie in de werkelijkheid. En de algemene idee is dat de kijker door in de 'symbolische wereld' van de televisie te verkeren in zijn ideeën over de werkelijkheid wordt aangestoken. Met name uit het fictieve geweld *drama* zou de les worden getrokken dat het met mens en samenleving maar treurig gesteld is.

De bedoelde effecten veronderstellen dat de kijker overeenstemming ervaart tussen het geziene in gewelddrama en het leven van alledag. Want als aan die voorwaarde niet voldaan is kan de inhoud van het gewelddrama onmogelijk de perceptie van de werkelijkheid beïnvloeden. Men zou daarom menen dat de theorie vooral op kinderen betrekking heeft (die immers de niet-realistische elementen uit films nog niet altijd op waarde weten te schatten). Dat is echter niet het geval. Uiteraard zijn ook kinderen voor de bedoelde effecten vatbaar, maar tot voor kort was de theorie uitsluitend gebaseerd op evidentie verzameld bij volwassenen.

Uit onderzoek blijkt inderdaad dat er een licht verband bestaat tussen de kijkfrequentie en de wijze waarop men tegen de werkelijkheid aankijkt. Maar het is zeer de vraag of het feit dat zware kijkers zich wat onveiliger voelen aan hun symbolische verblijf in het televisiedrama moet worden toegeschreven. Blijkens een causaal-correlatief onderzoek is het omgekeerde verband (mensen die zich onveilig voelen gaan meer televisie kijken) aannemelijker. Dat volwassenen in hun ideeën over het geweld in de werkelijkheid door gewelddrama worden beïnvloed ligt niet erg voor de hand, onder meer omdat zij het standaardgewelddrama doorgaans zeer ongeloofwaardig vinden. Aannemelijker en inzichtelijker is het dat volwassenen door het zien van *reëel* geweld op de televisie ideeën opdoen over het geweld in de werkelijkheid.

24. GERBNER, G., GROSS, L., MORGAN, M. en SIGNORIELLI, N., The mainstreaming of America. Violence Profile 11, in: Wilhoit, G.C., en De Bock, H., (Eds), *Mass Communication Review Yearbook*, Beverly Hills/Londen, Sage Publications, 1981, 509-528.

De 'boze wereld'-hypothese benadrukt dat kijkers door het zien van gewelddrama in hun ideeën over het geweld in de werkelijkheid beïnvloed worden. Daarnaast wordt wel aangenomen dat geweldfilms meningen over andere werkelijkheidsaspecten kunnen beïnvloeden. Uit inhoudsanalytische studies blijkt dat het televisiedrama vaak een stereotiep beeld geeft van de rollen van mannen en vrouwen, etnische minderheden enzovoort. Dat het gewelddrama vaak een scheef beeld van de werkelijkheid geeft is buiten kijf. Maar in welke mate dit de opvattingen van kinderen beïnvloedt is minder duidelijk. In ieder geval staat vast dat kinderen niet zonder meer de vertekende wereld uit het drama accepteren. Ten eerste moeten zij de films geloofwaardig vinden. Ten tweede is van belang of een kind reeds uit andere bronnen (ouders, leeftijdsgenoten, krant enz.) over gevormde opinies beschikt. En tenslotte heeft een kind ook nog zijn eigen ervaring.

De grootste invloed mag worden verwacht als het gaat om zaken waarover geen voorkennis of ervaring bestaat. Geloofwaardige films kunnen in zo'n geval gaten in de ervaring opvullen. Dat geldt overigens ook voor volwassenen. Zo heeft de doorsnee-Amerikaan nog nooit in een gerechtelijke jury gezeten, maar in talloze films komen wel jury's voor. Dat die films informatief worden geacht suggereert een klacht van een Amerikaanse officier van justitie. Volgens hem zitten jury's – in plaats van hun werk te doen – achterover zittend te wachten op de dramatische binnenkomst van de getuige die klaarheid in de zaak brengt.²⁵

25. COHEN, D.H., Through a glass darkly: television and the perception of reality, *National Elementary Principal*, 56 (3), 22-29, 1977.